

УДК 725.94(497.1 Црна Трава)“1927”

94:930.85(497.1)“1927”

doi 10.46793/LZ-LIV1.219A

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 19. 07. 2024.

Прихваћен: 16. 09. 2024.

Доц. др Јован Ј. Алексић*

Филозофски Факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Катедра за историју

ПОДСЕЋАЊЕ НА ИЗГРАДЊУ И ЦЕРЕМОНИЈАЛНО ОТКРИВАЊЕ СПОМЕНИКА „РАТНИЦИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ“ У ЦРНОЈ ТРАВИ ЈУЛА 1927. ГОДИНЕ

Апстракт: На други дан Светог архангела Гаврила („летњег Аранђеловдана“), 27. јула 1927. године, освештан је споменик „ратницима за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године“ у Црној Трави. Овом догађају присуствовао је велики број људи, углавном из овог места и његове шире околине. Чин освећења споменика извршио је епископ нишки Доситеј, уз саслужење локалног православног свештенства. Спомен-обележје састојало се од велике беле мермерне пирамиде, висине осам метара, са попрсјем краља Петра I Карађорђевића у лоровом венцу, четвоространим крстом и орлом раширених крила на врху. Испод крста је златним словима био урезан натпис „Ратницима за ослобођење и уједињење 1912–1918. г.“, а испод натписа – имена палих Црнотраваца. Овај достојанствени симбол културе сећања био је изграђен благодарећи добровољним прилозима како самих мештана, тако и угледних људи пореклом из Црне Траве. Током Другог светског рата доживео је девастацију од стране бугарских окупационих снага. Након ослобођења је обновљен, али – без орла на врху. Нови, наново изливени орао, на највишу тачку споменика црнотравским ратницима постављен је тек 2011. године.

Кључне речи: Црна Трава, споменик, ратници, ослобођење и уједињење, 1927.

*

Југоисточни део Србије, односно предео око реке Власине, Јабланице, Лужне Мораве и њихових притока, у периоду ратова од 1912. до 1918. године поднео је огромне људске и материјалне губитке. У колективном памћењу становника овог краја посебно важно и трауматично место заузимало је доба окупације (1915–1918), карактеристично по репресији и масовним злочинима бугарских оружаних снага.¹ Прва комеморативна активност у

* jovan.aleksic@pr.ac.rs

¹ Више о томе видети у: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918): са две скице и 83 слике у тексту*, Београд: Културно-привредно

част палих ратника и невиних жртава југоисточне Србије одиграла се још током Великог рата. На Крфу је 12. априла 1918. године заказана седница Народне скупштине Краљевине Србије на којој се расправљало о Топличком устанку и његовим последицама, на чијем је крају одржана панихида за покој душа страдалника из Топлице, Јабланице и Пусте Реке.²

Након завршетка Првог светског рата и стварања југословенске монархије, највећу бригу око неговања успомена на јунаке и жртве „борбе за ослобођење и уједињење“ на себе су преузела удружења ратних ветерана. На њихову иницијативу организоване су запажене комеморативне свечаности на југоистоку Србије (црквени парастоси, преноси посмртних остатака изгинулих ратника, покретање акција за подизање споменика). Учешће у споменутим догађајима узимали су највиши репрезентенти државе, црквени великодостојници, представници локалних самоуправа, ђаци, студенти, трговци, занатлије, земљорадници... Једном речју, људи из свих друштвених слојева. У прилог наведеном говори више таквих манифестација у Лесковцу, Сурдулици, Прокупљу Куршумлији и Медвеђи током двадесетих година XX века.³

На трагу ранијих сличних иницијатива у лесковачком, сурдуличком и врањском крају, „Друштво за унапређење и улепшавање варошице“ Црна

друштво Врањалица, 1922; Сретен Динић, *Бугарска зверста у Врањском округу*, Београд: Штампарија, књигевезница и цинкографдија Народ 1921; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу, књ 2, из Арапове долине код Лесковца*, Београд: Штампарија, књигевезница и цинкографдија Народ 1921; *Album des crimes Bulgares: annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris: Imprimerie “Yougoslavia”, 1919; Арчибалд Рајс, *Аустро–бугаро–немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара–криминалисте са српског македонског фронта*, Крф: [б.и.] 1918; Дејан. Д. Антић, „Страдање (1915–1918) и канонизација Сурдуличких мученика“, *Тематски зборник: Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу*, Врање 2021, 208–223.

² *Стенографске белешке Народне Скупштине: дебата на 93. редовном састанку држаном 12. априла 1918. год. на Крфу. Побуне у Србији изазване од стране Аустро–Немаца и Бугара: у окупираним областима Краљевине Србије, њиховом насилничком и разбојничком управом, њиховим зверствима и насиљима, њиховим зликовачким, дивљачким и варварским поступцима над незаштићеним српским народом* (Крф: Народна скупштина, 1918), 37.

³ Више о томе видети у: Момчило Павловић, Немања Митровић, „Комеморисање Првог светског рата на југу Србије до 1941. године“, *Лесковачки зборник (LIX/2019)*, 255–278; Мира Ниношевић, „Војна (ратничка) гробља и спомен – обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918–1941. године у Лесковачком срезу“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату (Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем)*, Лесковац 2016, 271–393; Божидар Ђевори, „Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куршумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919–21. године. Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја“, *Лесковачки зборник (XXXIII/1993)*, 95–105;

Трава сазвало је 2. јануара 1926. године збор грађана ради јавне расправе о подизању споменика палим борцима у ратовима 1912–1918. Покретач ове иницијативе био је православни свештеник Божидар Поповић, председник споменутог удружења. Отварајући јавну расправу, истакао је да „религиозни и морални наши осећаји изискују да се на видан начин одужимо нашој браћи“, да ће будући споменик „поколења учити како се за Краља и Отаџбину гине и умире“, а савременике подсећати „да смо достојни и заслужни да уживамо стечену слободу и народно јединство, понављајући Његоша: ‘Благо гробу и у тами што сија / Где кандило припаљују нараштаји’“. ⁴

После његовог излагања говорили су Светозар Ђорђевић, Драгољуб Стојковић, Виден Момчиловић, Душан Миладиновић, Тренча Бошковић, Милић Поповић, Тодор Цветановић и Стеван Михаиловић – Пархоменко. Сви су подржали иницијативу за подизање споменика палим Црнотравцима, али на различите начине: Виден Момчиловић, резервни наредник и трговац, предложио је, да се прикупљају прилози од грађана, и да се од тих прилога подигне једна општинска кућа, која ће бити „споменик изгинулим ратницима“; Душан Миладиновић, деловођа, предложио је да се од прикупљеног новца подигне једна зграда на видном месту, која ће служити за читаоницу и да у њој да буде мермерна плоча са урезаним именима погинулих ратника; Тренча Бошковић, резервни наредник, грађевинар, предложио је да се у црквеној порти подигне звонара, на којој ће бити мермерна плоча са исписаним именима палих ратника; Милић Поповић, резервни наредник, грађевинар, предложио је да се на видном месту у варошици подигне споменик у виду пирамиде, и да се на тој пирамиди уклешу имена свих погинулих ратника; Тодор Цветановић, резервни капетан, грађевинар, предложио је да се од прилога подигне „Дом за ратничку сирочад“, на којем би била плоча са именима свих изгинулих ратника; Стеван Михаиловић – Пархоменко, срески лекар, предложио је да се од прилога изгради санаторијум и амбуланта, у чијем би вестибулу била исписана сва имена палих Црнотраваца. ⁵

Након дуге и конструктивне дискусије збор грађана је на крају једногласно одлучио да прихвати предлог резервног наредника Милића Поповића – да се погинулим Црнотравцима подигне споменик у виду пирамиде на основу добровољних новчаних дотација. С тим у вези, одмах је формиран „Одбор за прикупљање прилога и подизање споменика“, који је конституисан на следећи начин:

⁴ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 9.

⁵ *Исто*, 9–10.

Управни одбор

Председник:

Божидар Поповић, свештеник;

Потпредседник:

Тодор Цветановић, грађевинар;

Благајник:

Тодор Момчиловић, грађевинар;

Секретар:

Тренча Бошковић, грађевинар;

Чланови УО: Јован Ивић, трговац;

Јован Љубић, грађевинар;

Зарија Радосављевић, грађевинар;

Михаило Ракић, грађевинар;

Иван Ивановић, грађевинар.

Надзорни одбор

Владимир Јовић, грађевинар;

Витко Рајковић, грађевинар;

Јован Аранђеловић, грађевинар.⁶

Члановима Управног и Надзорног одбора друштва за подизање споменика грађани Црне Траве су својим потписима поверили обавезу да одмах приступе прикупљању добровољних прилога и учине све како би споменик био изграђен и освештан током 1927. године. Према сведочењима савременика, свештеник Божидар Поповић и његови сарадници озбиљно су схватили своје дужности и одмах прионули на посао. Судајући по списку дародаваца за подизање меморијала палим Црнотравцима у ратовима 1912–1918. готово да није било куће или неке виђеније личности из ове варошице да није дала неки новчани прилог за подизање споменика. По 1.600 динара донирали су браћа Милић и Горча Поповић, грађевинари; 1.400 динара донирао је грађевинар Владимир Јовић; 1.300 динара – грађевинар Зарија Радисављевић; 1.200 динара – грађевинар Риста Аранђеловић; 1.000 динара – Димитрије Станчуловић, индустријалац, Јован Вучковић, Јован Љубичић, Станислав Станковић, Милутин Синадиновић, Таса Кузмановић, грађевинари; 600 динара – Божидар Поповић, свештеник, Јованча Ђокић, Михајло Радисављевић Иван Ивановић, грађевинари; 500 динара – Васа М. Крстић, Симадија В. Јовић, Драга Р. Аранђеловић, Мица М. Синадиновић, Михајло Ракић, Јонча Митровић, Милан Богдановић, Тодор Цветановић и Тренча Бошковић, грађевинари; 400 динара – Сима Јовић, Костадин Аризановић, Божило Стефановић и Милча Синадиновић, грађевинари; 350 динара – Јован и Сима Станковић, грађевинари; 200 динара – Душан Ристић, трговац, Таса Ристић, столар, Виден Момчиловић, трговац, Алекса Милчић, механција, Дукадин Младеновић, зидарски мајстор, Васа М. Стојковић, Ћирка Милосављевић, Ставра Дојчиновић, Миле Рајковић, Мика Аризановић, Стојан Бошковић, Дина Ђикић трговац, Витомир Бранковић, Стоиценка

⁶ Исто, 10.

Ј. Станковић, Јован Љубић, Стојан Аризановић, Сима Миладиновић; 150 динара – Руска В.Костић, Султана Радисављевић, Влајко Коцић, Јован Јовић, Димитрије Поповић, Гаврило Станојевић, Браћа Ђокић, Цинови Цвеје Радисављевића, Дукадин Радисављевић; 100 динара – Данило Ивић, председник општине, Душан Миладиновић, деловођа општине, Јосиф Шпаковски, свештеник, Јосиф Момчиловић, Стоимен Игњатовић, Светозар Пејић, Стратије Тасић, Илија Ивић, Светозар Ристић, Цветко Стевановић, Милетије Златановић, Сима Златановић, Маргита Петковић, Младен Петковић, Радован Кузмановић, Милан Кузмановић, Милић Аранђеловић, Стојадин Аранђеловић, Синадин Момчиловић, Лепосава Дојчиновић, Божица Дојчиновић, Султана Митровић, Бора Митровић, Јосиф Митровић, Драгољуб Митровић, Вукадин Радисављевић, Душан Јовић, Цветко Митровић, Петар Митровић, Најден Стевановић, Михајло Стојановић, Гаврило Војиновић, Ранђел Ивановић, Јован Стаменковић, Владимир Ђокоћ, Данило Вучковић, Јордан Вучковић, Драгомир Петковић, Руменлика Стојимировић, Ђора Ракић, Станко Јовановић, Василије Ђорђевић, Влада Б.Стојановић, Стојан синадиновић, Ранђел Бранковић, Ставра Миленовић, Ђорђе Здравковић, Михајло Момчиловић, Милорад Милчић, Јосиф Крстић, Стојанча Аризановић, Алекса Виденовић, Божило Искреновић, Милорад Дојчиновић, Јован Миладиновић, Радосав Бошковић, Васа С. Цветановић, Милева Ранђеловић, Давид Станковић, Божило Николић, Божура Стојановић, Васко Вукашиновић, Јанко Милчић, Марица Дојчиновић, Станика Радисављевић, Бојана Митровић, Страхиња Ристић, Ђорђе Радисављевић, Милтен Анђелковић, Стана Вучковић, Велика Стевановић, Донча Динчић, Љубика Крстић, Крста Данковић, Никола Данковић, Јован Т. Радојловић, Прока З. Ивановић, Лука Стевановић, Тодор Момчиловић, Јован Стојковић, Драгутин Димић, Боца Илијић, Тома Николић, Тала Радисављевић, Драгутин Петруновић, Данило Николић, Милић Младеновић, Стеван Младеновић, Денча Стојановић, Прокопије Радисављевић, Милић Цветановић, Јаков Димић, Стојадин Ђокић, Ристо Анђелковић, Стојанча Станојевић, Влада Љубић, Јованча Р. Димић, Славко Радојловић, Аница Радисављевић, Станојло Стојимировић, Марија Миленковић, Винка Цветковић, Јован Ивић и Михаило Аризановић, сви грађани Црне Траве; 50 динара – Ружа Петковић Ђокић, Александар Грујић, Пеја Јовић, Јосиф Радивојевић, Драгољуб Миловановић, Браћа Најдановић, Милан Ивић, Браца Стојмировић, Милић Данковић, Јанаћко Синадиновић, Данили Димитријевић, Настас Љубић, Кона Јовић, Русија Љубеновић, Сибла Стојановић, Стојанка Стојановић, Васа Стојановић, Савета Стојановић, Јосиф Ђокић, Стана Анђелковић, Алтана Јовић, Драгиња Синадиновић, Јосиф Митровић, Виден Јовановић, Радоица Голубовић, Милетије Стоичић, Сотир Момчиловић, Влада Ђикић, Јосиф Михајловић, Китан Ракић, Ђура

Станковић, Вељко Синадиновић, Радован Рајковић, Сотир Синадиновић, Драгиња Смаиловић, Станомир Станојевић, Тренча Стојимировић, Виден Димић, Драгутин Димић, Душан Стојковић, Лика Ђикић, Јованча Анђелковић, Ранђел Синадиновић, Василије Стоичић, Милић Ђикић, Стојадин Крстић, Јован Ђорђевић, Арса Синадиновић, Василије Радисављевић, такође сви из Црне Траве.⁷ Грађани који су дали испод 50 динара забележени су у књиге примања. Такође, ваља напоменути да је црнотравска општина за изградњу споменика донирала 10.000 динара, што је било предвиђено буџетом за 1928. годину. На крају је укупно прикупљено 53.745 динара.⁸

За главне неимаре споменика изабрани су Матеја Петровић и Јосиф Момчиловић. Матеја Петровић добио је задатак да изради меморијалну пирамиду висине осам метара, крст, рељеф, плочу и натписе. Јосиф Момчиловић је на себе преузео посао изливања постамента. Ваља напоменути да је скицу монумента израдио архитекта Зоран Васиљевић, а све украсе на споменику млади вајар Милан Танкосић. На основу доступних информација из тог времена, сви мајстори су своје дужности савесно обављали и у предвиђеном року завршили израду споменика. Из предвиђеног буџета, 26.000 динара издвојено је за трошкове Матеје Петровића (односно за пирамиду, крст, рељеф, плочу и натписе), 10.673 динара предато је Јосифу Момчиловићу за ручни рад на изради фундамента, 4.750 динара потрошено је за 50 цакова цемента, 1.000 динара за лик краља Петра I Карађорђевића у полурељефу, 1.500 динара за венац испод пирамиде, 2.000 динара за бронзаног орла на врху споменика, 3.000 динара за ограду од гвожђа, 2.054 динара за превоз споменика од Предејана до Црне Траве. Преосталих 2.768 динара предвиђено је за расходе везане за освештавање и свечано откривање споменика.⁹

Кад је „Одбор за прикупљање прилога и подизање споменика“ известио општински суд да је споменик готов, 1. јуна 1927. године сазван је нови сабор мештана Црне Траве. Том приликом грађани су обавештени да ће свечано откривање споменика бити током лета, те да је због тога потребно да узму учешћа у избору посебног одбора за припрему и извођење свечаности. После предвиђене дискусије, збор грађана Црне Траве је за чланове овог одбора изгласао Божидара Поповића, православног свештеника, Данила Ивића, председника општине, Стевана Михаиловића – Пархоменка, лекара, Добривоја Митровића, инжињера, Светозара Ђорђевића, трговца, Видена Момчиловића, трговца, Душана Миладиновића, деловођу, Симу Илића, богослова, Драгомира Тасића, учитеља, Љубомира Ристића, кафецију, Душана Ивића, кројача, Ставру Стефановића, обућара, Стојана Миладиновића, гимназисту, Јосифа Радивојевића, опанчара и Ђиру Миладиновића, трговца.¹⁰

⁷ Исто, 18–21.

⁸ Исто, 21.

⁹ Исто, 23.

¹⁰ Исто, 27.

Изабрани чланови одбора поделили су се у три секције. Прва секција имала је дужност да осмисли програм свечаности, пронађе новчана средства за њено извођење и пошаље писмене позивнице високим званицама; друга секција имала је задатак да припреми свечани банкет и пронађе смештај за госте; трећа да организује коњанике и грађанство за дочек и да се за време извођења програма стара о примерном реду.¹¹

Београдска *Правда* је 4. јула 1927. године пренела вест да су чланови одбора одлучили да се свечано откривање и освећење споменика палим Црнотравцима у ратовима 1912–1918. обави 27. јула, на „други дан Горешњака“, односно на други дан Светог архангела Гаврила.¹² Договорен је и следећи програм свечаности:

Први дан, 26. јула 1927. године

Дочек и поздрав гостију на предејанској железничкој станици (дочек брзог воза у 8 и путничког у 10 часова);

Доручак и полазак коњима за Црну Траву у 11 часова;

Дочек нових гостију код Џеврљанке на Ћермициници од стране председника општине Црна Трава и чланова одбора за подизање споменика (око 16 часова);

Дочек епископа нишког Доситеја (Васића) од стране локалног свештенства на улазу у варошицу, а потом одлазак у цркву, где би се одржао поздравни говор и прописна молитва;

Вечера код свештеника Божидача Поповића и распоређивање гостију за преноћиште.

Други дан, 27. јула 1927. године

Света архијерејска литургија у цркви Светог Николе (почетак у 8 часова);

После службе, парастос палим борцима у 10 часова;

Литијски ход кроз варошицу са епископом, свештенством, мештанима и гостима; заустављање поворке код споменика и његово освећење, уз присуство почасне чете (око 11 часова);

По свршетку обреда и свечаног откривања споменика уследиле би беседе епископа нишког и других говорника;

Потом би се организовао ручак за госте у црквеној порти или у локалној школи;

Планирана је и свечана вечера у хотелу „Круна“.

¹¹ Исто, 27.

¹² „Споменик изгинулим борцима у Црној Трави“, *Правда*, бр. 177 (4. 7. 1927), 4.

Трећи дан, 28. јула 1927. године

Полазак из Црне Траве у 5 часова изјутра на освећење цркве Светог Пантелејмона у селу Брод.¹³

По утврђеном програму, чланови одбора искористили су скоро цео јун и највећи део јула 1927. године за темељну припрему свечаности, брижљиво пазећи на све детаље око организације.¹⁴

Када је освануо 26. јул, осамдесет нагизданих коњаника било је спремно да са најугледнијим грађанима Црне Траве дочека своје госте. Ујутру су на железничкој станици у Предејанима, како је и планирано, дочекали прве званице. Према записима репортера *Српског Косова: листа за српску омладину и народно просвећивање*, варошица Предејане личила је тога дана на велики вашар: „Свет ври као мравињак на све стране. По хладовима се расуле гомиле света и распростле ручак. Кола играју на све стране (...) Виден Момчиловић, члан приређивачког одбора из Црне Траве, окићен ратним орденима, лети на све стране као вихор и распоређује коње за госте. Дошла је и војна музика и један вод војника из Ниша“.¹⁵

По дочеку првих званица, сви заједно отишли су на доручак код локалног хотелијера Браце Ристића. После обедовања, око 11 часова упутили су се ка Црној Трави.¹⁶ По смештању гостију, председник општине Данило Ивић је са члановима одбора и грађанством отишао до места званог Ћеремиџиница, код Џеврљанке подно Чемерника, на граници општинског атара, да дочека епископа нишког Доситеја. Епископ је са својим пратиоцима дошао око 16 часова. Пред њих је изашао председник црнотравске општине Данило Ивић и пожелео им искрену добродошлицу. После овација окупљених грађана, новим гостима прилазиле су Црнотравке и са исплетеним венцима цвећа китиле њихове коње. После тога сви заједно упутили су се новим путем ка цркви у Црној Трави.¹⁷

Црква је, према сведочењима савременика, била свечано окићена цвећем и зеленилом, а у порти, по мекој зеленој трави, било је прострто ланено

¹³ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 24–25.

¹⁴ Ср. Динић, „Са освећења Споменика у Црној Трави“, *Лесковачки гласник: орган лесковачке трговачке омладине*, бр. 33 (13. 8. 1927), 2.

¹⁵ „Освећење споменика у Црној Трави“, *Српско Косово: лист за српску омладину и народно просвећивање*, год. VIII, број 17 (1. 9. 1927.), 3.

¹⁶ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 27.

¹⁷ „Освећење споменика у Црној Трави“, *Српско Косово: лист за српску омладину и народно просвећивање*, год. VIII, број 17 (1. 9. 1927.), 3.

платно које су изаткале удовице палих ратника.¹⁸ Порта је била искићена венцима и заставама. На украшеној капији при улазу у порту истакнут је натпис на грчком језику „*Испола-ети-деспота*“. Једна велика група грађана из Козарничке махале носила је таблу са натписом „*Добро нам дошли, драги гости*“. Црквена звона су, уз пуцањ прангија, објављивала долазак епископа нишког Доситеја. Окупљени народ је испред њега бацао цвеће. Свештеник Божидар Поповић, као старешина цркве, у присуству среског намесника Христивора Поповића, умировљеног црнотравског пароха Јована Поповића и великог броја верника, поздравио је пригодном беседом долазак епископа и увео га са гостима у цркву. По свршеном молепствију, владика нишки Доситеј топло се захвалио на приређеном дочеку. За све госте вечеру је организовао свештеник Божидар Поповић, у чијој је кући одсео епископ са својим пратиоцима.¹⁹

Сутрадан, 27. јула 1927. године, по првим зрацима летњег сунца, становници Власотиначког среза са разних страна пристизали су у Црну Траву како би присуствовали освећењу и свечаном откривању споменика палим ратницима. Од приспелог грађанства формиран је шпалир од цркве до места споменика у центру варошице. У осам часова ујутру почела је света литургија, коју је служио епископ нишки са двадесет православних свештеника.²⁰ После службе, у црквеној порти отпочео је парастос у част погинулих Црнотраваца. Након тога, великом броју окупљених верника обратио се београдски парох Мика Поповић (родом из Црне Траве). У својој беседи, између осталог, рекао је следеће: „Рођени у овом кршу и голотињи, одгајени и васпитани у хришћанском закону, вредноћи, честитости и патњи, Црнотравци су се таквим драгоценим врлинама пошли у рат за одбрану свог огњишта и своје миле отаџбине Србије, и тамо су, на наш понос и дику, одлично послужили. Њихове јуначке кости расејане су по пољима и гудурама и морима наше Европе и далеке Африке. Али душе њихове, на овом свечаном парастосу, лебде ту, над нама и над Црном Травом, пливајући у радости од излива захвалности, која им приносе њихови мили и драги, држава и црква. Наше су жеље и молитве данас у томе да њихова вера, пожртвовање и јунаштва буду свагда одлични примери за углед младим покољењима, а душе њихове, за стечене заслуге да се вечно наслађују у Царству Небеском. Нека је слава Црнотравским јунацима! Бог душе да им прости.“²¹

¹⁸ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 27–28.

¹⁹ *Исто*, 28.

²⁰ „Освећење споменика у Црној Трави“, *Српско Косово: лист за српску омладину и народно просвећивање*, год. VIII, број 17 (1. 9. 1927.), 3.

²¹ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 33.

После беседе проте Мике Поповића, формирала се дуга поворка коју су чинили епископ и свештеници, војни оркестар Моравске дивизије, чета војника, ђаци, удовице палих Црнотраваца, ратни ветерани, изасланици државних власти, гости и грађанство. Пролазила је кроз варошицу која је сва била окићена заставама и цвећем. Била су подигнута и три славолука: један пред црквом, други на мосту на Власини, трећи код споменика. Високо изнад платном заогрутог споменика лепршао се у ваздуху транспарент са дугачким заставама са обе стране, на којима је с једне стране писало „Виле ће се грабит у вјекове, да вам вијенце достојне саплету“, а с друге „Благо оном ко довјека живи, имао се рашта и родити.“²²

Сам споменик израђен је онако како је договорено. Састојао се од пирамиде од белог мермера, висине осам метара. На врху пирамиде изливен је црни орао, а под њим четворострани крст испод кога је златним словима урезано „Ратницима за ослобођење и уједињење 1912–1918 г.“ Испод натписа на пирамиди налазио се лик са попрсјем краља Петра I Карађорђевића у рељефу. Мало ниже, на све четири стране доњег дела пирамиде златним словима била су угравирана имена 172 пала Црнотравца. У сокли, на којој почива пирамида, била је урезана бела мраморна плоча са рељефним венцем преко пушке и сабље са натписом: „Благодарни грађани општине црнотравске својој браћи – 1926. г.“ Око споменика налазила се гвоздена ограда, која се састојала из усправљених копаља повезаних решеткама.²³

Испред споменика била је подигнута трибина, са које је планирано да епископ нишки са свештеницима изврши освећење споменика. Тако је и било. Када је поворка стигла до споменика, први је на подигнуту трибину закорачио епископ Доситеј, а за њим и свештеници. С једне стране трибине биле су ожалосћене породице, с друге организатори догађаја, а спреда гости. Потом је уследио обред освећења споменика. Београдска *Политика* извештавала је да су „људи у закопчаним гуњевима од белог домаћег сукна, жене и девојке у дивној народној ношњи, црној златом украшеној, стајали око споменика и побожно се сећали својих покојника... Јер нема у Црној Трави ни једног дома који није дао домовини свој прилог у крви.“²⁴

Кад је завршен црквени обред освећења споменика, епископ Доситеј, у свечаном орнату, са патерицом у руци, обратио се окупљенима и, између осталог, рекао следеће: „Ја се дивим вашем пожртвовању и благодарности. То је једна врлина спасоносних, које наша црква проповеда. У духу вере у Бога и љубави учите вашу децу да љубе непријатеље своје. Тиме сте одали Богу пошту и он ће вама дати оно што вам је потребно. Не заборавите љубав и наук Светога Саве, нити пак дела палих великана. Поштујте и

²² Исто, 31.

²³ Исто, 29–30.

²⁴ „Споменик изгинулим Црнотравцима“, *Политика*, бр. 6915 (30. 7. 1927), 7.

не вређајте ове жене у црнини. Оне су мајке, сестре и љубе ових јунака, оне су очувале ваше ослободиоце ове слободе и велике домовине наше. Хвала свима вама! Хвала Одбору на труду око подизања споменика. Нека је вечита слава палим Црнотравцима. Нек је Божји благослов на дому нашег узвишеног и витешког краља Александра. Амин!“²⁵

Након тога је епископ Доситеј повукао за канап застор којим је споменик био прекривен. Застор је пао, а на светлост дана указао се споменик. Откривање споменика пратила је почасна паљба чете војника. Интонирана је и државна химна Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. По свечаном откривању споменика окупљене је поздравио председник одбора за његово подизање, свештеник Божидар Поповић. Бираним, емотивним речима опомињао је савременике на заслуге палих земљака, да су они „достојно изгинули и Косово осветили“, да је њихова жртва темељ слободе, те да „споменик представља незнане хумке наших јунака расејаних по целом свету, које су остале ненатопљене сузама своје деце, незасађене цвећем и без упалењене свеће“.²⁶ После говора Божидара Поповића уследило је обраћање пуковника Вељка Димитријевића, који је истакао да су Црнотравци били храбри, верни, поуздани, свесни и смели војници и позвао млада поколења да се угледају на њих и очувају слободу „стечену муком и крвљу“.²⁷ У име ратних другова, са венцем од горског цвећа у руци, окупљенима се обратио трговац Светозар Ђорђевић и суштину свог говора исказао путем следећих стихова:

„Што с’ разлажу брда и долине?
Зашто кликну вила са планине?
Јутрос рано кад зора заруди;
Кад се живот са одмора буди...

Вила кличе те дозива друге,
Да долете на Споменик туге;
На споменик поноса и славе –
Соколова одрубљене главе.

И узберу цвеће са свих страна,
За јунаке наших тешких дана.
Да им венце достојне саплету;
Славу њину пронесу по свету.

²⁵ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 34, 36.

²⁶ *Исто*, 37.

²⁷ *Исто*, 39–40.

А кад славе Споменик открију,
 Сузама ће виле да залију.
 Сва имена славних витезова:
 Свете жртве Србинових синова.

И мирисом са цветних пољана
 Да прекаде слова Великана.
 Златна слова на мерме–камену –
 Вечан помен њихову имену!“²⁸

Сретен Динић, главни уредник *Лесковачког гласника* сведочи да су током казивања цитираних стихова „ожалошћене Црнотравке плакале и јецале, као да су им синови и браћа јуче изгинули“.²⁹

После беседе Светозара Ђорђевића, уследило је обраћање свештеника Јована М. Поповића, који је опсежно говорио о дугом историјату борбе за ослобођење Српства и Југословенства.³⁰ Споменути говор је одштампан у посебном издању и дељен заинтересованим читаоцима.

Затим је уследило свечано полагање венаца. У име грађана Црне Траве, одборник Јосиф Момчиловић положио је венац, на чијим је тракама писало: „Својим палим грађанима од 1912–1918 г. Општина Црнотравска“. Међу положеним венцима били су и венци народног посланика Живојина Жике Рафаиловића и црнотравске заједнице из Ниша. Од угледних гостију из Лесковца били су присутни Милутин Стојадиновић и Мих. Тасић, протојереји, Сотир Поповић и Харалампије Цветковић, свештеници, и већ споменути Сретен Динић, уредник *Лесковачког гласника*. Ту су били и познати трговци Душан Шабинче и Душан Димитријевић. Из Врања је стигао прота Душан Поповић, а из Власотинца поглавар и срески намесник Христа Поповић.³¹

После завршетка обреда освећења и свечаног откривања споменика, гости су отишли у салу основне школе где им је приређен свечани ручак. За време ручка епископ нишки Доситеј подигао је чашу у здравље краља Александра I Карађорђевића и његовог дома, на шта су окупљени одговорили са поклицима „Живео!“. Београдски прота Мика Поповић

²⁸ Исто, 39–40.

²⁹ Ср. Динић, „Са освећења Споменика у Црној Трави“, *Лесковачки гласник: орган лесковачке трговачке омладине*, бр. 33 (13. 8. 1927), 2.

³⁰ Јован М. Поповић – Црнотравац, *Беседа на откривању Црнотравског споменика палим ратницима 1912–1918. год.*, Лесковац (Штампарија и Књиговезница „Покрет“, 1927), 1–16.

³¹ „Освећење споменика у Црној Трави“, *Српско Косово: лист за српску омладину и народно просвећивање*, год. VIII, број 17 (1. 9. 1927.), 4.

у име приређивачког одбора и свих Црнотраваца подигао је здравицу епископу Доситеју, на што су присутни одговорили са „Многаја лета“. После је устао „одушевљени љубитељ планинаца, народни просветитељ и књижевник“ Сретен Динић и Црнотравацима упутео речи хвале, позвавши их да „као очи у глави чувају добре свештенике, учитеље и општинску управу“. Здравницу у сличном тону одржао је и стари лесковачки прота Милутин Стојадиновић.³²

После свих ових здравица, поново је устао епископ Доситеј и ганут свиме што је видео и чуо у Црној Трави, подигао чашу у част црнотравским мајкама, „које су одгајиле добре јунаке, којима се Отаџбина и њихов завичај поносе“. Том приликом је епископ одао нарочито признање одбору за подизање споменика. Председника одбора, свештеника Божицара Поповића, одликовао је црвеним појасом за ревновање око уређења старе цркве, подизање нове цркве у Броду и прикупљање прилога за хуманитарне установе.³³

Војна музика у школском дворишту свирала је до мрака. Према извештајима дописника *Српског Косова*, цело поподне било је у знаку народног веселја, „где су Црнотравке у свом живописном оделу биле предмет највеће пажње од стране гостију“.³⁴

Увече је општина приредила банкет у хотелу „Круна“. А сутрадан ујутру, 28. јула 1927. године, епископа Доситеја отпратило је тридесет коњаника у село Брод, где је извршио освећење новоподигнуте цркве Светог Пантелејмона.³⁵

*

Подизање, освећење и свечано откривање споменика палим Црнотравцима у ратовима 1912–1918. генерално се одвијало онако како је планирано. Био је то истински подухват, посебно ако се има у виду (мало)бројност становника Црне Траве³⁶ и њихово материјално стање. Упркос послератној новчаној оскудици, они су „из свог џепа“ финансирали изградњу важног завичајног белега културе сећања, који је временом постао један од препознатљивих симбола Црне Траве. Годину дана касније публикована

³² *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918.* (Београд [б.и.] 1928), 42–46.

³³ *Исто*, 46.

³⁴ „Освећење споменика у Црној Трави“, *Српско Косово: лист за српску омладину и народно просвећивање*, год. VIII, број 17 (1. 9. 1927.), 4.

³⁵ Ср. Динић, „Са освећења Споменика у Црној Трави“, *Лесковачки гласник: орган лесковачке трговачке омладине*, бр. 33 (13. 8. 1927), 2.

³⁶ Према попису становништва из 1921. године, Црна Трава имала је 2.636 становника. – *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.* (Сарајево: Државна штампарија, 1932), 15.

је посебна *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918*, чије смо записе издашно користили за састављање овог рада.

О подизању и откривању споменика црнотравским ратницима извештавала је и тадашња штампа, истичући да Црнотравци, поред урођеног дара за зидарство, имају „све што је Бог могао дати“.³⁷ Ипак, као антитезу овој тврдњи, новинар београдске *Политике* Вукашин (Вук) Драговић писао је да и поред „лепоте своје Црна Трава представља једну заиста црну срамоту за целу државу“, пре свега због њене инфраструктурне неразвијености, изолованости и пасивности („лакше је доћи из Париза у Солун, него из Предејана у Црну Траву“).³⁸ Но, добронамерне критике и сугестије како самих Црнотраваца, тако и разних посленика пера и хартије, нису наилазиле на адекватан одговор државног система. Упркос природним лепотама, бројним потенцијалима и надалеко познатим мајсторима, грађевинарима и неимарима, Црна Трава остала је без значајнијег интересовања централних органа власти, посебно када је реч о капиталним улагањима у ову средину.

Сам споменик палим црнотравским ратницима делио је судбину многих других. Током бугарске окупације у Другом светском рату био је девастиран. После ослобођења је рестауриран, али – без орла на каменом крсту. После више деценија, орао раширених крила, поново је изливен и 21. јула 2011. године враћен на највишу тачку споменика.³⁹ Тиме је Црна Трава поново добила знамен какав су њени грађани сами изградили 84 године раније, у вечни спомен својим члановима породица, комшијама и пријатељима.

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево: Државна штампарија, 1932.

Стенографске белешке Народне Скупштине: дебата на 93. редовном састанку држаном 12. априла 1918. год. на Крфу. Побуне у Србији изазване од стране Аустро–Немаца и Бугара: у окупираним областима Краљевине Србије, њиховом насилничком и разбојничком управом, њиховим зверствима и насиљима, њиховим зликовачким, дивљачким и варварским поступцима над незаштићеним српским народом, Крф: Народна скупштина, 1918.

³⁷ Вук Драговић, „Један дан у Црној Трави“, *Политика*, бр. 6916 (31. 7. 1927), 8.

³⁸ *Исто*, 8.

³⁹ „Испод орлових крила“, <https://www.politika.rs/scc/clanak/330919/Ispod-orlovih-krila> приступљено 10. 7. 2024.

Електронски (интернет) извори:

„Испод орлових крила“, <https://www.politika.rs/scc/clanak/330919/Ispod-orlovih-krila> приступљено 10. 7. 2024.

Литература:

Антић Д. Дејан, „Страдање (1915-1918) и канонизација Сурдуличких мученика“, *Тематски зборник: Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу*, Врање 2021, 208-223.

Album des crimes Bulgares: annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée, Paris: Imprimerie “Yougoslavia”, 1919.

Динић, Сретен, *Бугарска зверста у Врањском округу*, Београд: Штампарија, књиговезница и цинкографдија Народ 1921.

Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу, књ 2, из Арапове долине код Лесковца*, Београд: Штампарија, књиговезница и цинкографдија Народ, Београд 1921.

Ђевори, Божидар, „Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куршумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919–21. године. Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја“, *Лесковачки зборник (XXXIII/1993)*, 95–105.

Ниношевић, Мира, „Војна (ратничка) гробља и спомен – обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918–1941. године у Лесковачком срезу“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату (Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем)*, Лесковац 2016, 271–393;

Павловић, Момчило, Митровић, Немања, „Комеморисање Првог светског рата на југу Србије до 1941. године“, *Лесковачки зборник (LIX/2019)*, 255–278;

Поповић, Јован М. – Црнотравац, *Беседа на откривању Црнотравског споменика палим ратницима 1912–1918. год.*, Лесковац: Штампарија и Књиговезница „Покрет“, 1927.

Рајс, Арчибалд, *Аустро–бугаро–немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара–криминалисте са српског македонског фронта*, Крф: [б.и.] 1918.

Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912–1918, Београд [б.и.] 1928.

Хаџи Васиљевић, Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Београд: Културно–привредно друштво Врањалица, 1922.

Штампа

Лесковачки гласник: орган лесковачке трговачке омладине, Лесковац 1927.

Политика, Београд 1927.

Правда, Београд 1927.

Српско Косово: лист за српску омладину и народно просвећивање, Скопље 1927.

Summary

Jovan J. Aleksić

REMEMBERING THE CONSTRUCTION AND CEREMONIAL UNVEILING OF THE MONUMENT “TO THE WARRIORS FOR LIBERATION AND UNIFICATION” IN CRNA TRAVA ON JULY OF THE YEAR 1927.

Elevation, consecration and ceremonial unveiling of the monument to the fallen people of Crna Trava in the wars of 1912–1918. it generally went as planned. It was genuine undertaking, especially if you take into account the number of inhabitants of Crna Trava and theirs material condition. Despite the post-war financial shortage, they financed the construction of an important native landmark of the culture of memory “out of their pocket”, which over time became one of the recognizable symbols of Crna Trava. On the second day of Saint Gabriel the Archangel, on July 27, 1927, the monument was consecrated. This event was attended by a large number of people, mostly from this place and its wider surroundings. The act of consecrating the monument was performed by Bishop Dositej of Niš, with the concurrence of the local Orthodox clergy. The memorial consisted of a large white marble pyramid, eight meters high, with the bust of King Petar I Karadjordjević in a laurel wreath, four-sided cross and eagle with spread wings on top. Below the cross was an inscription engraved in golden letters “To the warriors for liberation and unification 1912-1918.” and below the inscription – the names of the fallen people from Crna Trava. During the Second World War, it was devastated by the Bulgarian occupation forces. After the liberation, it was rebuilt, but – without the eagle on top. New, again cast eagle, on the highest point of the monument to the warriors from Crna Trava was placed only in 2011.